

Крсто ПИЖУРИЦА*

НА ТРАГУ ЊЕГОШЕВОГ НАСЉЕЂА

Зоговић је значајна личност нашег (прошлог) XX вијека, особито значајна пјесничка личност. Његош је важан дио црногорског културног наслеђа. Аутор ових редака намјерава да проучи додирне тачке тих двају великана црногорске књижевне историје и предочи их онако како је те везе видио и доживио. Ауторова намјера је, наиме, да установи прве додирне контакте Зоговића и Његоша, затим да види колико је Његош био ослонац Зоговићевим полемичким ставовима и на крају, у којој је мјери и како Његош послужио као мотив Зоговићева пјесништва. Оно што није евидентно, а тиче се доживљаја и утицаја, тешко је доказивати, будући да је човјеков духовни живот, кад је ријеч о пријемчивости, широк и скоро неухватљив, а да се може поуздано евидентирати тек оно што има материјални еквивалент.

Према тренутно расположивим библиографским подацима да се утврдити да се „Зоговић бавио Његошем скоро пуних пет деценија”, а да први његов рад на ту тему потиче из 1936. године.¹ Тај рад, под насловом *Њеџош и истјраја њојџурица*, објављен је у Загребу, али аутору (тренутно) није доступан. Међутим, Зоговић у једном интервјуу помјера границу сусрета са Његошем и то онако како су своје сусрете са Његошем доживјели Андрић и М. Лалић, а да тога ни сами нијесу били свјесни.² Оно што овај рад интересује, Зоговић саопштава: „Као основац, у једнога родственика – Машничанина, човјека писмена и врло бистра, први пут сам видио и у руке узео *Горски вијенац*. Била је то књига у малој осмини, у црвеном платну, с Његошевим рељефним ликом утиснутим у прву страну предње корице. Књига се, многим и многим стиховима, показала тешка, неразумњива,

* Др Крсто Пижурџа, Подгорица.

¹ Мирослав Ђуровић: *Поезија Радована Зојовића*, Никшић, 1990, 249.

² Крсто Пижурџа, *Њеџош и Лалић*, Унирекс, Никшић, 1994, 41.

али је, чак од нејасних стихова, остало осјећање додира с нечим и недостижним и блиским до тајанствености”³ Зоговићево помјерање границе свога сусрета са духом Његошева пјесничког дјела занимљиво је и важно за ширу тему, чији је дио и ова коју истражујемо. До ослободилачког рата (1941-1945), Зоговић је написао још један рад о Његошу, овај под насловом *Вук Мандушић*, штампан у часопису „Умјетност и критика”, бр. 1–2, мај 1939. године.⁴ Тај рад је подијељен (бројевима) у двије цјелине, при чему је у виду мота, за прву, узео Његошеву дидаскалију: „Мртво доба ноћи, све спава; неко збори кроза сан. Дигни се кнез Јанко и кнез Роган да виде ко је, кад онамо ал’ Вук Мандушић говори као на јави”, а за другу опет дидаскалију: „Бије неко у врата од куине, да их сломи; мисле да је луд... Отварају ћаци врата, кад ево Вук Мандушић, намрачио се и црни му брци пали на изломљене токе, џефердар пребијен носи у руке, и сједа код огња сав крвав; никоме ни ‘помоз бог’. Зачуде се кад га онаквога виде”⁵ Како Зоговићев текст није полемичан, то овај аутор и не осјећа потребу нити да куди нити да хвали Зоговићево виђење (и доживљај) Његошева јунака, па све оставља на нивоу информација. Међутим, Зоговић је у њему направио један груб превид, па се због тога треба на њему задржати. У тексту, наиме, пише: „У колибама спавају косачи, на сјенокосу поред ватре, а млада Анђелија сједи на откосу поред ватре, расплела је косу и чешља се – на грудима јој гори златни пламен и прсти пролазе кроз њега и постају златни и провидни. Анђелија чешља косу низ прси и тужи дјевера Андрију (...) Вук Мандушић плаче као мало дијете. На свим раскрсницама, на ублу гдје жена напоји уморна јунака, држећи му коња за узду, Анђелијин смјех окретао му је свијет око главе”⁶ Да читаоцу буде јасније – ријеч је о имену Његошеве јунакиње. Читалац по инерцији можда то и не примијети и не знам је ли у критици било реаговања на ту ствар. Али, Зоговић грешку око имена Милоњићеве снахе није исправио нити у тексту „Његошева поема о борби и слободи”, писаном седам година касније, гдје стоји: „Кад им Мандушић почне причати о својој потајној љубави према младој Анђелији, својој куми...”⁷ И у коначној редакцији тога текста (да не кажем верзији), насталој четрдесетак година послије текста „Вук Мандушић” исти

³ Јефто М. Миловић, *Радован Зоговић о себи и свом њјесничком дјелу*, Споне, часопис за умјетност, културу, науку и друштвени живот, бр. 2, јун 1981, Никшић, стр. 78.

⁴ Радован Зоговић, *На њојришију*, Култура, Београд, 1947, стр. 358.

⁵ *Ибид*, 70, 73.

⁶ *Ибид*, 71.

⁷ Радован Зоговић, *Њејошева њоема о борби и слободи*, „Обод”, Цетиње, 1947. стр. 33.

је превид – Анђелија, па Анђелија.⁸ Е, па није тако! Ствар је толико јасна, видљива, да се слични превиди у шаху кршћавају „шаховским сљепилом”, а у књижевној критици, да поновим, то је дио праксе писања по инерцији, сјећању, самопоуздању, уздању у памћење. Одиста је изненађујуће да иначе акрибични Зоговић превиди истину да је Анђелија Мандушићева снаха, што се види из стихова почев од стиха осамсто тридесет и четири до и са стихом осамсто четрдесет седмим *Горској вијенца*. Анђелија, дакле, није Мандушићу кума, нити потенцијална љубав, већ снаха. Милоњићева снаха, Мандушићева потајна љубав, безимена је.⁹

Наредни Зоговићев текст, у вези са Његошем и Његошевим дјелом, је у *Сесџре Баџрићеве*, текст објављен у „Омладинском покрету” од 1. фебруара 1942. године.¹⁰ Као и текст „Вук Мандушић” и текст „Сестре Батрићеве”, настао је у вријеме кад су Његоша својатали здесна и слијева, прецизније кад се код нас „закувало” на плану односа према окупатору, или још прецизније послје партизанске погибије на Пљевљима, почетком децембра 1941. Зоговић саопштава да је „дужина чланака била унапријед ограничена на два мала ступца”, чиме читаоцу оправдава релативну краткоћу текста. Оба текста – „Вук Мандушић” и „Сестре Батрићеве” настала су у контексту временских збивања (код нас), у чијем погледу је индикативан крај „Вука Мандушића”, који Зоговић казује: „Истинска књижевност није издавала јунаке који су временски за нама, па неће издати ни оне који су око нас и пред нама. Ко издао те јунаке – нека се од њега излегу губавци, да их народ по прсту казује.”¹¹

Дуго спомињан Зоговићев рад о Његошу под насловом *Њејошева ѿоџема о борби и слободи*, „прочитан је на свечаној академији поводом стогодишњице „Горског вијенца”, на Цетињу, 8. јуна 1947. године. Објављен је у цетињској „Побједи” од 11. јуна, и као предговор „Горском вијенцу” у издању „Југословенске књиге”, Београд, 1947.”¹² Рад је штампан, већ смо видјели, и као посебна књижица, а налази се, видјели смо, и у књизи *Усџујно о незаобилазном*.

У коначној редакцији тога текста, Зоговић је изричит да је „настао као пригодни текст за цетињску академију” и у „Ауторовој напомени” за књигу „Успутно о незаобилазном”, говорећи о текстовима од којих је књига

⁸ Радован Зоговић, *Усџујно о незаобилазном*, ЦАНУ, Титоград, 1983, стр. 27.

⁹ Крсто Пижурџа, *Сџудџе и џаралеле*, Универзитетска ријеч, Никшић, Титоград, 1987, стр. 15.

¹⁰ *На џоџришџу*, о. ц. 97.

¹¹ *На џоџришџу*, о. ц. 75.

¹² *На џоџришџу*, о. ц. 360.

састављена, казује и сјећања како је настао текст о Његошевој борби и слободи, а како је приређен, какав је сада, за књигу (у књизи) *Усјушно о незаобилазном*. На читавој страници „Ауторове напомене” он казује да је „највише исправки, и то на неколико мјеста озбиљних, захтијевао, свакако, напис „Његошева поема о борби и слободи”, а једна би се тицала *Њејошеве националне йриядносйи*. Зоговић, међутим, саопштава: „Али аутор је одлучио да у тексту не чини никакве велике, чак ни веће исправке – нека текст у свему битном остане онакав какав је био...” И даље: „И аутор би сад, умјесто тог ‘исполитизированог’ уметка написао: Његош припада црногорској националног култури”.

Заинтригиран Зоговићевом недореченошћу, овај аутор је поредбом – поступком „ред по ред” ишао за тим да установи разлике, ако их има, између назначеног и првобитног текста и његове коначне редакције и установио да разлике постоје. Указујемо на оно што је крупније. Једна реченица првобитног текста гласи: „Настојања грађанских критичара, историчара и ‘филозофа’ да Његоша лансирају као великог мислиоца...”¹³ А у коначној редакцији: „Настојања грађанских критичара, историчара и ‘филозофа’ да Његоша лансирају првенствено као мислиоца...”¹⁴ Дио реченице првобитног текста гласи... „него као некаква филозофија”, а у коначној верзији „него као некаква чиста филозофија – Посљедња реченица првобитног текста са 37 странице има три „што” а у посљедњој верзији је и четврто „што”, што значи придодато је оно „што су његови јунаци типични за прилике из којих су поникли и које инкарнирају”. Реченица првобитног текста: „Тако су га директно мистификовали и фалсификовали”, у новој верзији гласи: „Тако су га директно мистификовали и ‘екзистенцијализовали’, а реченица која слиједи (првоб. текста) „Најтипичнији примјер такве мистификације и фалсификовања јесте...” у коначној верзији је како слиједи: „Најтипичнији примјер за то јесте...”. Дио првобитне реченице гласи: „Сав ‘Горски вијенац’ прожет је заносом уљепшавања живота...”, а у новој верзији тај дио реченице је: „Сав ‘Горски вијенац’ прожет је заносом одбране живота...”. Реченица првобитног текста: „Све им то није сметало да доказују сличност између Његоша и њемачког идеалистичког мрачњака Шопенхауера”, мисаоно је допуњена (у новом тексту) и гласи: „Све им то није сметало да доказују сличност између Његоша и њемачког идеалистичког метафизичара Шопенхауера чија је филозофија била застава њемачке контрареволуције после 1848”. Како се види – замијењена је и одредница њемачког филозофа. У дијелу првобитне реченице...

¹³ Радован Зоговић, *Њејошева йоема...*, о. ц. 29.

¹⁴ Радован Зоговић, *Усјушно о незаобилазном*, о. ц. 25.

„начело борбе замијени песимизмом и резигнацијом”, замијењен је израз па гласи... „начело борбе замрачи песимизмом и резигнацијом”, а дио реченице... („Ђорђе Малетић и његови потомци”) проширен је и гласи... („Ђорђе Малетић и његови другови и потомци”). И у следећој реченици дио „напредни писци” у новој верзији је „напредни литерати”. Реченица првобитног текста: „Васпитни утицај Горског вијенца као удбеника ослободилачке борбе и јунаштва, био је у Србији и другим српским крајевима готово исто онако моћан, какав је био у Црној Гори” проширена је именицом „патриотизам”, па у новој верзији гласи: „Васпитни утицај Горског вијенца као удбеника ослободилачке борбе, патриотизма и јунаштва...”. Једно нијансно „и”, као и употреба присвојне замјенице „наш” унијели су више свјетлости у наредној реченици, више одређења и јасности, па то и наводимо: „Све су то непобитне чињенице, и све оне чине Његоша – у горњем смислу и само у том смислу, – српским пјесником, односно пјесником читаве сељачке православне раје.”, односно у новој верзији: „Све су то непобитне чињенице и све оне чине Његоша – у горњем смислу, и само у том смислу – I српским пјесником, односно пјесником читаве наше сељачке православне раје.” Замијењен је израз и у наредној реченици: „Али, Његош је био и владар Црне Горе, творац централизоване, по суштини грађанске црногорске државе”, па у новој верзији гласи: „Али Његош је био и владар Црне Горе, творац централизоване, по тенденцији грађанске црногорске државе...”. Пада у очи особито нова конструкција реченице коју наводимо у паралели: Првобитна – Он је живио у времену кад се тек зачињао процес формирања црногорске нације, и кад су се црногорска племена, по традицији, по „српској вјери”, па и по поријеклу, осјећала као српска и црногорска истовремено...”, коначна – Он је живио у времену кад се тек зачињао процес формирања црногорске нације и кад су се црногорска племена, по старој државној традицији, по „српској вјери”, итд. осјећала као српска и црногорска истовремено...”. Изостављање оне четири ријечи („па и по поријеклу”) и уметање скраћенице („итд.”) еуфемистичког је карактера.

Док је Зоговићев рад *Његишева њоема о борби и слободи* синтеза, дотле је „О племену у Горском вијенцу и тим поводом” тематски усмјерен, тиме и ограничен. Објављен је у „Гласнику III” Друштва за науку и умјетност Црне Горе (1976), а штампан је и у књизи „Успутно о незаобилазном”, чијим се текстом и служимо.¹⁵ То је и најобимнији Зоговићев рад о Његошу. Зоговић не казује је ли било одзива у критици на тај рад, а ни аутор ових редова не располаже информацијом о томе. Категорији племена, као

¹⁵ Радован Зоговић, *Успутно о незаобилазном*, о. ц. 35.

продукту историјско – економских услова, Зоговић је пришао са становишта дијалектичког материјализма и марксистичке естетике и нема му се шта приговорити с гледишта теме. Међутим, аутор ових редова сматра да је рад, и поред обимности, узак и није дао потпун одговор на питање шта све Његош подразумева под појмом племе. Зоговић је о племену говорио са становишта структуре „Горског вијенца”, сматрајући да Његош има представу о племену као просторно – географској јединици (на примјер: Озринићи, Цуце, Бјелице, Његуши) и на тој основи задржао концепт студије. Аутор ових редова сматра (не поричући племену просторно – историјске и географске одреднице) да Његош чак и у „Горском вијенцу” ту категорију посматра шире, те да у његовој свијести егзистирају шире представе, прије свега садржајне природе. Од десетак стихова „Горског вијенца” у којима се племе спомиње, Зоговић није цитирао ни један, па је тако пружио могућност за приговарање, можда и замјерку. Очито је да стих „вражје племе позоба народе” који изговара владика Данило не може бити сапет у Зоговићеве границе, нити стих, такође Данилов, „моје племе сном мртвијем спава”, нема одговора ни на питање шта је супстанца стиха – „те с њим племе српско отроваше”, потом какве представе носи стих – „Страшно племе, доклен ћеш спавати”, или стихови: „Дивне жртве видим на гомиле – пред олтаром цркве и племена”. Изван уже племенске границе је и мисао стиха – „на јуначко племе Црнојево” – дакле, које је то племе, или које је то племе што се одрекло себе „те црnome работа мамону”, а апострофира га игуман Стефан пред устаницима (стихови 2341 – 2343). Толико у вези са насловом (и концептом) Зоговићева рада. Али, наши приговори иду даље, подстакнути оним додатком у наслову „и тим поводом”, па указујемо на сљедеће:

Његош у писму Ј. А. Турском, од 17. 11. 1848, каже: „Истина је да су Црногорци спремни да буду у помоћи својој браћи Хрватима, једно по једноплемености, а друго (...) Видећи ја да моја сабраћа Срби и Хрвати...” итд.¹⁶ Очито је да су ту границе појма „племе – на” размакнутије од оних наметнутих Зоговићем у његовој студији. А још су шире границе тог појма саопштене у писму неком Тршћанину, од 20. XI 1848. Тамо читамо: „Почитајем Господине,

Драг ми је позив којим ме браћа Славјани тријестински позивају за својега сочлена у њином Збору. (...) Е, сиромаси Славјани, што би Европа без робовах да јој није њих, да (јој) срећа у нарок није поклонила Славјане. Да, наше је племе имуће других народах као проча животиња. (...) Куда би та срећа за мене самога и за ову шаку народа славјанскога да је наше

¹⁶ Петар Петровић Његош, *Дјела*, 9 *Писама III*, Просвета, Београд, 1955, стр. 401, 404.

велико племе правога вјероисповједања мњенија освијештених људи!¹⁷ Замјерке Зоговићу пружене дохватом руке нијесу све што би овај аутор пронашао студиознијим приступом теми, али засад је довољно и то да се укаже на нецјеловитост студије, која је у неким компонентама одлично остварење. И столица рускога цара је за Његоша „столица јединовјернога и јединоплеменога цара славенскога”.

У раду *Вук Мандушић*, Зоговић није наводио Његошеве стихове. У раду *Сестире Бајрићеве* навео је:

*Просте твоје љуте ране,
мој Батрићу,
Ал' не прости грдни јади,
куку роде!
Е се земља сва истурчи,
бог је клео!
Главари се скаменили,
кам им у дом!*

У студији „Његошева поема о борби и слободи”, сходно структури рада, на одговарајућим мјестима коришћено је више стихова. Прво је навео Драшкове стихове:

*... бјеху к себи домамили,
домамили па их похватили
јадну нашу браћу соколове
Далматинце и храбре Хрвате;
па бродове њима напунили
и тиска' их у свијет бијели,
те довукуј благо из свијета
и притискај земље и градове.*

На одговарајућем мјесту Зоговић је навео сљедеће стихове:

*Шта је ово ево неко доба
те су наше горе умучале,
не разлијезу ратнијем клицима?
Почину ни рђа на оружје,
остаде ни земља без главарах*

¹⁷ Петар Петровић Његош, *Дјела*, 9 *Писама III*, Просвета, Београд, 1955, стр. 401, 404.

*некршћу се горе усмрђеше,
уједно су овце и курјаци!*

Навео и стихове кнеза Рада:

*Него удри докле махат можеш,
а не жали ништа на свијету!*

Из једног монолога Владике Данила, Зоговић је навео сљедеће стихове:

*Младо жито, навијај класове,
пређе рока дошла ти је жњетва.
Дивне жртве видим на гомиле
пред олтаром цркве и племена,
Чујем лелек ће горе пролама.
Треба служић чести и имену;
нека буде борба непрестана!
Нек пропоје пјесна од ужаса,
олтар прави на камен крнави!*

Из познатог везирова писма Владици и главарима, Зоговић је навео:

*(челик се песницом) не растеже;
миш у тикви шта је него сужањ?
узду глодат – да се ломе зуби!
Небо нема без грома цијену;
у фукаре очи од сплачине.
Пучина је стока једна грдна –
добре душе кад јој ребра пучу!*

А на то писмо усмјерио је одговор Владике и главара:

*Не требају царство нељудима,
нако да се пред свијетом руже.
Дивљу памет а ћуд отровану
дивљи вепар има а не човјек.
Коме закон лежи у топузу,
трагови му смрде нечовјештвом.*

Из говора Игумана Стефана Црногорцима, уочи боја, Зоговић цитира:
Вам предстоји преужасна борба:

*племе ви се све одрекло себе
те црноте работу мамону!
Крст носити вама је суђено –
страшне борбе с својим и с туђином.
Већ вас виђу под сјајним покровом,
чест, народност, ће је васкреснула.
Славно мрите, кад мријет морате!*

За следеће мјесто рекао је да „већ цитирано”:

*Нека буде борба непрестана!
нека буде што бити не може, –
нек пропоје пјесна од ужаса,
олтар прави на камен кржави!*

За „дослојавање” Вука Мићуновића, Зоговић је навео његове захтјевне стихове Мартиновићима да оправдају закашњење, и каже:

*Дану причај што се догодило;
а не бој се, свак ће те слушати,
такве после свако радо слуша.*

А за сами крај оставио је кнеза Јанка и његово обраћање баби – вјештици:

*Нема, бабо, овдје духовника
нако ћемо послат попа Мића,
а он књиге уза себе нема.*

Седамдесетак стихова што их је цитирао пишући студију „О племену у Горском вијениу и тим поводом” свједок су аналитичности Зоговићева поступка, потврда познавања материје и жеље да буде обухватнији. Из једних или других разлога није цитирао стихове о племену који се намећу аутору ових редова, а није трагао ни за потпунијом представом слике племена у широј Његошевој визури. Наглашавајући релативну аутономију црногорског племенског живота Зоговић је врло рано цитирао Вука Мићуновића који упућује пријекор Мартиновићима због њиховог закашњења на скупштинско засиједање. Зоговић цитира Мићуновића:

*Ево и ви! Већ се начекасмо!
А ево се, људи, окупљамо
ка сватови пјани што се прича...*

Зоговић, у наредној анализи, цитира опет Вука Мићуновића, сада његов обрачун са Хамзом капетаном:

*Какво влаше, крмска потурице!
Ђе издајник бољи од витеза?
Какву сабљу кажеш и Косово?
Да л' на њему заједно не бјесмо?...*

Иза тога је цитирање кнеза Јанка који напомиње:

*Знате нашу момчад озринићку
ђе год дођу, свуд замећу шалу.*

Зоговић је цитирао и жаљење Томаша Мартиновића, због убиства „несрећне невесте”, одбјегле Руже са Мујом Алићем:

*Ту смо грдно образ оцрнили
и од бога дио изгубили.*

Цитирао је како пријекор кнеза Рада, упућен Владици „Што збор купиш, кад зборит не смијеш?”, тако и војводу Батрића, који му одговара:

*Имаш разлог, али не толико:
то се могло све љепше казати,
да му тако ране не вријеђаш
и грком га не отрујеш тугом.*

И пријекор Вука Мићуновића упућен гатарима, који проричу гледањем у бравља плећа, цитирао је Зоговић:

*Што бајете као бајалице
или бабе кад у боб врачају?*

Зоговић Мићуновића и збивања око њега и даље држи у фокусу посматрања, па цитира Вукоту Мрваљевића у сучељавању са Мићуновићем, кога пита и изриче (свој) суд:

*Које јаде ти тобож мудрујеш?
Мени си их стотину узео,
да ђавола приђе у њих видиш;
у то ти је прошло пола вијека.*

Указујући на једнакост људи у племенском и међуплеменском животу, Зоговић цитира војводу Батрића, који се обраћа владици као раван равнине:

*Весели су гласи, господаре!
Клањамо се богу и Божићу!
Најприје ти Божић честитамо,
честитамо Божић Црној Гори.”*

Са нијансном разликом, у том смислу су и наредне Мићуновићеве ријечи упућене Владици:

*Не држи нас овако, владико,
но отршај оволико људства!
Свако гледа што ће чут од тебе,
а ти си се нешто замрсио:
нит’ што збориш, нити нас отршаш.*

Један пасус цјелине о „Заклетви у Горском вијенцу”, Зоговић завршава овако: „Колико, само, тој цјелини, том узајамном утицају дјелова и цјелине, доприносе завршни стихови:

*Рђа му се на дом распртила!
за његовим трагом покајнице
све кукале, довијек лагале!”*

Цитирао је и ријечи кнеза Јанка, изговорене током сусрета са Игуманом Стефаном:

*Ја бих воли сад гривну орахах
да је једном по нашки избројим
на стотину тијех бројаницах
да пребирам прстима за фајду.*

И кнеза Јанка, који гледа поп Мићово писмо:

*Дивна писма, јади га убили,
красно ли је на карту сложено,
као да су кокошке чепале.*

Како читалац, вјероватно, зна од главарских приговора и шеретлука поп Мићо се брани, па ће рећи и ово:

*И не дају жита ни у шаку,
до по руно и по груду сира:
па и то ми дају ка на силу.
Да ли не знаш наше даваоце?*

Из причања војводе Драшка о утисцима из Млетака, Зоговић је цитирао оно што се односи на социјалне односе:

*Па је носе проз градске улице
Усред подне тамо и овамо,
не боје се чести ни поштењу,
тек да стеку да се ками ране,*

са чиме су везани и услови живота радника у бродоградилишту:

*ту хиљаде бјеху невољниках,
сви у љута гвожђа попутани,
те грађаху принципу бродове;
ту од плача и љуте невоље
не мили се ујести човјеку...*

Задржавајући се на оном о чему Драшко прича у вези са условима рада у млетачком бродоградилишту, Зоговић особито запажа Драшкову причу о томе како су Млечани домамили и похватили Далматинце и Хрвате, „једну нашу браћу соколове”, и цитира га:

*Па бродове њима напунили,
и тиска' их у свијет бијели,
те довукуј благо из свијета
и притискај земље и градове.*

Зоговић цитира и Драшков општи утисак:

*Сав претрнем, да их бог убије,
Кад помислим на оно страшило!*

*Нико жалит не смије никога,
А камоли да му што поможе.*

Двије опште јадиковке, двије жалости, двије туге, Зоговић је оставио за сам крај своје студије. Цитира:

*Жали Иван брата јединога:
жалије му војводе Уроша
но обадва да изгуби сина,
жалије му војводе Уроша
но сву земљу да је изгубио,
жалије му војводе Уроша
него очи да је изгубио:
дâ би очи за брата Уроша!*

Цитира и стихове Мандушићевих јада:

*Више жалим пуста џефердара
Но да ми је руку окинула.*

Његош се осјећа у Зоговићевој реченици, његовом стилу и језику. Кад се то каже – аутор има на уму реченицу Зоговићеве прозе, прије другог његову критичарску реченицу. Његош се јавља у Зоговићевим асоцијацијама, поредбама, алузијама, у реченичној парафрази, у позиву на вјеродостојност неког податка, у ослонцу за тврдњу и сл. У тексту „Варијанте једне поанте”, који је саставни дио књиге „На попришту”, писаном 1937. године, нишанећи Гецу Кона, предратног београдског издавача белетристике, и његово популарисање Војислава Илића Млађег, Зоговић у алузији иронизира, па каже:

*Геца брани Војислава мртва:
Што га брани кад га не одбрани¹⁸*

У истом тексту, поводом једног писца и поводом његове књиге „Разговори са самим собом”, Зоговић јетко констатује, савјетује и каже: „У ‘Торском вијенцу’ једно лице такође има навику да разговара са самим собом (додуше, само у сну), и једно друго лице моли оне који га изазивају на причање да се оставе тога посла – „док се није што изблеја”. И ми бисмо

¹⁸ Радован Зоговић, *На попришту*, о. ц. 15.

радо дали овај савјет онима који штампају Синишу Кордића, али то је за њега, нажалост, – већ касно”.¹⁹ Његоша, као мјеру вриједности споменуо је у чланку „Једно ново књижевно име”, у коме је поздравио Давичов улазак у литературу. Поздрав пјеснику уз позив на Његоша је у реченици: „Вријеме је одиста да нови пјесници, који пјевају *о живојиу и живојиу*, на нов начин проговоре о једној од најљепших манифестација, да о природним, неопходним и крајње пријатним стварима, проговоре топло и искрено, како је то својствено народним пјесницима од Хомера и нашег Његоша до великих савремених напредних пјесника свијета”.²⁰ Сходно потребама тренутка компоновања књиге „На попришту”, Зоговић је у раду те књиге „О нашој књижевности, њеном положају и њеним задацима данас”, Његоша убројио у великане словенске мисли и сарадње: „Оваква словенска сарадња”, каже, „и јединственост потресала је срца Гундулића, Крижанића, Његоша, Прешерна, Светозара Марковића и Краљчевића, који су видјели сан, а у сну су до бола говорили себи: докле ће бити сан?”²¹ Један пасус истог рада (исте књиге) Зоговић завршава овако: „Његош у, ‘Шћепану Малом’ говори Црногорцима, сумирајући њихове натчовјечанске напоре, борбе и успјехе: Још не знате шта сте урадили, док чујете од вјешта гуслара. И наш народ данас још не зна шта је све урадио, то треба да му до краја каже његова књижевност”.²²

У књизи „На попришту” је текст „Црна Гора и њена слобода”. Мото текста је: „А ми смо опет таки народ, који није кадра никаква сила без великог крвопролића нагнати да пусти своје...”²³ Текст мота означен је као Његошев. У тексту је, у дијелу његове структуре, вјероватно опет цитат из Његошеве преписке. Гласи: „Његош је давно рекао непријатељима: (...) тражите оно сад од нас да имате, што смо ми неколико вјекова нашом крвљу плаћали... оно које се без крви ни зашто није могло купити, и које се доиста ни зашто неће продати”. И трећи пут је, у истом тексту, спомињање Његоша и цитат из његове преписке. Тако се каже: „Пјесник ‘Горског вијенца’ рекао је у једном свом писму: Цио народ гледа у Русији, а Нијемци, наши сусједи, дају паре Црногорцима да се од Русије одврате”.²⁴

О Његошеву присуству у свијести и духу Црногораца, у њиховој фрази свакодневног (и интелектуалног) говора, Зоговић се, видјели смо, и

¹⁹ *На ѿојришију*, 19.

²⁰ *Ибид*, 27.

²¹ *Ибид*, 188.

²² *Ибид*, 198.

²³ *На ѿојришију*, 331.

²⁴ *Ибид*, 332.

другдје изјашњава, а у тексту „Његошева поема о борби и слободи” каже и ово: „Млади Црногорци ранијих покољења слушали су и памтили Његошеве стихове прије но су знали да су то стихови и шта су то стихови, прије но су знали да су Његошеви и ко је то Његош. Они су читали ‘Горски вијенац’ чим су научили азбуку. Свикли су да га воле и без расуђивања...”²⁵ Будући да је и сам дијете црногорског села и етноса, касније и дијелом црногорске интелигенције, разумљиво је да се у стилу и реченици назначене поеме осјећа Његошево присуство као саставни дио критичареве мисли и расуђивање. У поступку кристализације критичареве мисли и структурирању реченице, асоцијације на Његошеве мисли јављају се лако, као нешто што само по себи надолази и шири се. То тече тако лако и спонтано да аутор и не осјети напор присјећања и инкорпорирања онога што се у стилу дешава и како се формира. Ако речено илуструјемо примјерима, то изгледа овако: „Везир пише црногорским главарима да обилази земљу како би подстригао што је предугачко, одлио гдје је препуно, прегледао зубе у младежи и попритегао раји узду, – па позива владику и ‘главне сердаре’ да му дођу ‘на бјелегу’, да се поклоне и приме дарове, иначе – ‘јаки зуби ломе и тврд орах’, а добра сабља сијече и ‘топуз иза врата’”²⁶ Сличан је и сљедећи примјер: „Противници су: свијет турских експлоататора и тирана који освајају, поробљавају, гуле и харају земље и народе – ‘хајдуци робља свезаног’ којима ‘закон лежи у топузу’ и код којих ‘стење на свакоју страну’ и свијет ‘хајдука те гоне хајдуке’”²⁷ И трећи примјер: „Његошево коло, које ‘народ води’ и које пјева пјесму ‘из главе цијела народа’, проклиње феудалне величине што су ‘погазили закон’ и ‘раздробили царство’, жигосе издају, слави Милоша, слави Црну Гору као уточиште слободе и неситу гробницу турске силе”²⁸ У тим примјерима, познаваоцу Његошева дјела, чак и да није наводника, није тешко препознати Његоша и стихове „Горског вијенца”, а тако ће бити, видјећемо, и са другим стилским средствима што их критичар користи.

Сличних поступака у стилу и фрази има и у тексту „О племену у Горском вијенцу и тим поводом”, саставним дијелом књиге „Успутно о незаобилазном”, у коме, на примјер, читамо реченицу: „На Мићунићево питање: како, кад своје писмо не може прочитати, чита народу летурђију, Мићо одмах и без трунке нагодности одсијеца: ‘Аманат ми, ја је и не читам’, него је летургију и ‘друге помање потребе’ добро напамет утврдио и поје

²⁵ Његошева поема о борби и слободи, о. ц. 4.

²⁶ Ибид, 22.

²⁷ Ибид, 15.

²⁸ Ибид, 18.

их ‘ка пјесму на уста.’”²⁹ И у другом примјеру је сличан поступак: „Тишина је, као што знамо, и „игуман броји бројанице”, а радознали кнез Јанко га одједном пита „А бројиш ли све тако, игумане? – Игуман одговара: „Бројим, синко, не престајем нигда”. И тад, усред те тишине у којој се чују само бројанице, пред игумановом преданошћу својој мисли, долази оно познато кнез Јанково питање: „Да ли ти се, оче, не додија...?”³⁰ Прикладан је и трећи примјер, који слиједи: „Затим оном особитошћу запажања, сажимања и казивања искуства у свега четири стиха којима одговара кнезу Бајку на питање би ли никшићким Турцима била мила вјера „да издижу мирно у Рудине”. „Ти знаш, Бајко”, вели он, „би им мила била / од добра се јошт бјезало није; / кâ не желе Турци добровоање, / да у миру раширује овце?”³¹

Таквих примјера има и у тексту „Предговор избору *Црногорске ејске ијесме разних времена*”, такође саставном дијелу књиге „Успутно о незаобилазном”. Плашећи се досаде (нашега) текста, навођењем сличних примјера, ваља се оријентисати на додатне видове сусрета Зоговића и Његоша у том тексту. А тога има, било да је ријеч о паралелама, или ослонцу у тврдњи, или тражењу истине, или асоцијацији – алузији, или збиру – сабиру и сл. У том погледу занимљива је, чак и није без основа, једна Зоговићева паралелност између познате народне пјесме *Женидба Максима Црнојевића* и *Горског вијенца*. Иако је навођење из Зоговићеве студије дуже од уобичајеног цитата, мора се навести цјелина да би се видио Зоговићев мисаони смјер (у вези са конкретним случајем) и оба поредбена чиниоца. Зоговић, дакле, казује: „И тако је, све у свему ‘Женидба Максима Црнојевића’ и у њој Иван Црнојевић, првенствено, као синтеза и оличење многих нота црногорског националног карактера, оних које су више везане за једно вријеме и оних које се упорније настављају, претеча ‘Горског вијенца’, ја бих чак рекао: у питању оних црта које се означавају као негативне – пунија и оштрија од ‘Горског вијенца’”. Пјесма о женидби Максимовој била је „*Горском вијенцу* претеча, а можда и извор или подстицај и за сцену гдје војвода Драшко и Вук Мићуновић описују и објашњавају физички изглед „млетачке господе” у Венецији и Котору. Драшко, као што знамо, каже да Млечани нијесу никакви јунаци и да их дави „несретња ћескота”, смрад и „велика запара”, па немају „крви у образу”. Мићуновић, опет, пошто је набројао како „млетачка господа” у Котору више воли „кокош али јаје него овна али груду сира”, како се, *йоџинувши у ѿсѿодсѿиву* и спутивши куље, сваки с непуних тридесет година учини „као бабетина”, каже:

²⁹ *Успутно о незаобилазном*, о. ц. 67.

³⁰ *Ибид*, 66.

³¹ *Ибид*, 75.

Како пођи мало уза стубе,
Ублиједи као рубетина...

А Иван Црнојевић позив Ђуру Кујунџићу да с Подгоричанима дође у сватове и да добро „ођене коње и јунаке” („нек су наша ђеца окићена, / нек су наша ђеца ођевена”), како би му сватове зачинили, завршава индиректним паралелом, пуном заноса и поноса:

У Латина свашта на свијету,
они могу сребро поковати,
поковати и сребро и злато,
сајалију чоху порезати;
не могу се довити Латини
господскоме на образу лицу,
и господском оку јуначкоме,
што су ђеца ти (!) Подгоричани.

Народна пјесма, дакле, на свој начин такође каже да Млечани немају јуначкога ока и здрава и лијепа лица. Али она то само поетски констатује, а Његош, сежући и у том погледу даље од народне пјесме, објашњава појаву чак и социјалним и војничким разлозима: велика класна неједнакост, једни „ђетиње” и пропадају од богатства и господства, други се око „корелеба сува” муче „да им очи прсну”, у ратним походима се за Млечиће боре домаљени, похватани и у бродове накрцани Далматинци и остали Хрвати”.³² И пјесму *Женидба Душанова* Зоговић је довео у везу са *Горским вијенцем*. Урадио је то у тексту „Јуначке пјесме и властела” („Успутно о незаобилазном”, 126), казао је: „Сажетим, садржајним, из живота какав је био на једном стадију развита сублимисаним, поетски добро интонираним обртима, афоризмима, изрекама, *Женидба Душанова* подсећа на Његошев *Горски вијенац*.”

И народну (Вишњићеву) пјесму „Почетак буне на дахије” Зоговић доводи у везу са Његошем и „Горским вијенцем”. Зоговић каже: „Па ипак је то (она) упркос извјесним њеним недостацима једна од оних двадесетак најбољих пјесама цјелокупног гусларског епоса на српскохрватском језику, по много чему, прелазни ступањ од народне епске поезије ка ‘Горском вијенцу’ као вишој умјетничкој синтези народног епоса”.³³ А пјесму „Освета Батрића Перовића” довео је у везу са Његошем на сљедећи начин:

³² *Ибид*, 201.

³³ *Истио*, 300.

„И како само казује – није се Његош без разлога одлучио да баш из ње изведе цијелу трагичну епизоду о покајницама”³⁴

У разним мисаоним активностима, пишући назначени текст, Зоговић је и другдје спомињао „Горски вијенац”. У једном случају, благо се супротстављајући Виду Латковићу, Зоговић казује: „Међутим, Латковић је и у овом случају сметнуо с ума главно – ово чему је Његош у *Горском вијенцу*, својој поетској енциклопедији црногорског живота, посветио цијелих осамдесет стихова”³⁵ (Ријеч је о сновима). У другом случају, говорећи о хумору односне материје, ослања се на једну епизоду из *Горској вијенци*, каже: „Момак је Бјелица, а у подтексту ријечи о његовој домишљатости крије се и нешто од оних међуплеменских ругалица, од онога, управо, што је Његош дао као шалу два бјеличка момчета о некима од својих старих, који су градили воденицу гдје није било сплаке ни потока и воде су се сјетили тек кад је градња била готова. Али овдје је и то искоришћено за исмијавање турских ‘повукуша’...”³⁶ У наредном случају, у Његошевом стиху налази ослонац: „чинећи то, он, у заносу освете („свето пиће, богом закршћено”) говори...”³⁷ а у сљедећој реченици Његошеви стихови су закон, мисаона надопуна: „Син морачког јунака тек је, као да су се баш на њему збили Његошеви стихови”, још не знате шта сте урадили, док чујете од вјешта гуслара”, од гуслара потресно дознао...”³⁸

У назначеном „Предговору”, Зоговић је неколико пута споменуо Његошево „Огледало српско”, различито у различитим околностима диспута или мисаоног хода. На једном мјесту споменуо је број пјесама што их та збирка садржи и цитирао Његошеву изјаву у вези са тим. Зоговић саопштава: „Циклус” новије црногорске епике има или је бар имао веома велики број пјесама – Његош је у „Огледалу српском” које садржи 52 пјесме, рекао: „Од црногорских пјесама – што сад на свијет излазе, ово није ни десети дио!”³⁹ У контексту диспута је и сљедећа Зоговићева реченица: „Виле као гласници, подстрекачи на борбу и помоћници на мегдану јављају се и у Његошеву „Огледалу српском”⁴⁰ Зоговић је имао мисаону потребу да саопшти и сљедеће: „Та пјесма (Вук IV) ‘Иван Николин’ има у ‘Пјеванији’ С. Милутиновића и у ‘Огледалу српском’ једну много бољу

³⁴ *Истио*, 252.

³⁵ *Истио*, 272.

³⁶ *Истио*, 278.

³⁷ *Истио*, 279.

³⁸ *Истио*, 304.

³⁹ *Истио*, 223.

⁴⁰ *Истио*, 244.

варијанту (*Цеклињанин*, односно *Јуначка смрт*)⁴¹ У контексту трајања, тзв. кристалizacionог процеса народних пјесама, Зоговић је констатовао и ово: „Његош је догађај опјеван у пјесми ‘Кула Караџића’ датирао 1812. годином, а пјесма је објављена већ у ‘Огледалу српском’ 1845. – њено усмено преношење трајало је, дакле, највише тридесетак година”⁴²

Зоговић је у два наврата у „Предговору” споменуо Његошева „Шћепана Малог”. У једном случају изричит је у том смислу: „...и форсирани срокови (који су се, у десетерцу, нарочито они на цезури и на крају стиха, показали фатални чак и у Његошеву „Шћепану Малом”),⁴³ а други пут је то у слободнијој интерпретацији, на примјер...” Непобједивост Црногораца долазила је, једним дијелом, како каже Његошев Теодосије Мркојевић, баш од „кршна њихова предјела” и „ћескоте њинијех кланацах”⁴⁴ То Његошево дјело споменуто је (у поређењу једног детаља) и у прози „Пејзажи и нешто се дешава” гдје стоји (...), зато је списак његових друштвених звања и титула дужи од титуле султанове у „Шћепану Малом”!⁴⁵

У прози „Пејзажи и нешто се дешава” Његош је присутан у раним облицима и на више мјеста. На једном је изричито, у форми: „Филозоф си ти, слаботиња и колебљивац!”, виче он, како би Његош рекао, сасред вељга гувна”⁴⁶ У другим случајевима осјећа се у реминисценцији лексему или лексем који читалац памти по Његошу. У „Горском вијенцу” на примјер, у ријечима Владике Даниле је стих – мисао „нађено је драже негубљена”, а у Зоговићевој реченици је ово: (...) „и сад га је краљ Александар – нађено је свакад драже негубљена! – наименовао за предсједника...” И Данилови стихови (мисли) из одговора Селиму-везиру: „Коме закон лежи у топузу, трагови му смрде нечовјештвом” су у јеткој Зоговићевој парафрази: „...топузом доказујеш да ти закон не лежи у топузу”. И стихови Његошева јунака: „Нема веће бруке од старости” зрцале су у Зоговићевој реченици: „Вељкови ујаци поновили су то три пута у свом заједничком животу, прекратком чак и за земљу гдје се старост држи за грдну, можда и највећу бруку”. Ми мислимо да и хиљаду сто седамдесет пети стих „Горског вијенца” („Држ, Рицале, узми овај фишек” итд.) има одбљесак у дијелу Зоговићеве реченице: (...) „држао у запту читав крај остављајући људима метке на кућним праговима”. У истој прози је и прилошка одредница за

⁴¹ *Ибид*, 265.

⁴² *Ибид*, 299.

⁴³ *Ибид*, 299.

⁴⁴ *Истио*, 280.

⁴⁵ Радован Зоговић, *Пејзажи и нешто се дешава*, Просвета, Београд, 1986, 35.

⁴⁶ *Ибид*, 255.

вријеме „пређе” (као дублет за „прије”) у реченици: „Па и они с којима се сретао били су већином некако пословнији и неразговорнији него пређе”, а она одговара Његошевом дијалектизму, на примјер, „пређе рока дошла ти је жњетва” или „приђе зоре на поље крсташко” итд. Срџбу на Црногорце (међу) у турским сватовима, Вук Мићуновић, у „Горском вијенцу”, изразио је познатим стиховима: „Безобразне, обрљане курве / повукоше те нам образ грде! Јуначкога не знају поштења” (стихови 1896–1898), а Зоговић је израз „повукуша” употријебио директно, свакако у погрдно–псовачком значењу, а други пут у прози о којој је ријеч, у говору другог јунака: „А он, тамо њој: ‘Повукушо једна! Наши гладују, а ти товиш фашисте!’”

Израз *чоесѝво* и *фањела* фреквентни су у црногорским говорима, мада мени излази пред очи Његош кад се спомену. Налазе се и у Зоговићевој прози. Међутим, два израза се везују за Његоша и ми их као такве наглашавамо у Зоговићевој прози. Наиме, редни број у функцији именице ми памтимо по Његошевом стиху (или Мандушићевом) којим маркира љепоту снахе Бана Миловића: „Рашта другѝ нема ни свијету” (Горски вијенац 1271), а израз другѝ је и код Зоговића у именичкој употреби: „Шта оћеш то, друго? – искрсла је јенђија – Куд си то кренула?” Други израз је *ѝрохоѝ*, код Његоша: „Јунаку се чешће путах хоће; ведро небо насмијат грохотом”; „Како пушка пукне на Цетиње – грохота ће бити на све стране” и сл., а код Зоговића: „О – хо, јуначине! – завикао је Грубан, грохотом се смијући”, – „и стао је да се грохотом смије”, „и грохотом се засмијао”, „и пренуо у грохотан смијех” итд. У Зоговићевој прози очито је, да је тај израз нешто ужег значења него код Његоша, али ето га код оба црногорска пјесника.

Поред стихова из Његошева дјела, које је Зоговић користио у разним приликама, на шта смо већ указали, својом изразитошћу и функционалношћу намећу се још два таква случаја. У „Ауторовој напомени”, на самом крају, уз збирку приповједака „Ноћ и пола вијека” је и сљедеће пишчево објашњење: „*Прва, Друѝа и Чѝвѝрѝа смѝ* Марта Кржанића су дијелови недовршеног циклуса *Седам смѝ* Марта Кржанића. Циклусу је требало да претходи мото из Његоша:

*У Црну су Гору мимо игђе
прејевѝтини старци дозлабога*⁴⁷

А други случај је везан за Зоговићев циклус пјесама „Млеци”. Приређивач избора Зоговићевих пјесама у „Напоменама о књизи и пјесама”

⁴⁷ Радован Зоговић, *Ноћ и ѝола вијека*, Матица српска, Нови Сад, 1986.

саопштава: „У *Арѝикулисаној ријечи*, одмах иза наслова циклуса, налазе се стихови Танасија Младеновића и Његоша”, па ми, изостављајући Младеновића, наводимо Његошеве стихове, онако како их је навео сам приређивач споменуте збирке:

*Бјеху куће на свијет дивота...
Бјеше једна кућа превелика
у којој се грађаху бродови,
Ту хиљаде бјеше невољниках,*

*Сви у љута гвожђа попутани...
Најгоре им пак бјеху тавнице...
Сав претрнем, да их бог убије,
Кад помислим на оно страшило...
Што, погани, од људи чините?⁴⁸*

Његошеви јунаци „Шћепана Малога” – Караман – паша и Мула – Хасан су неколико пута, у дијалогу, употребили именицу *ѝрѝија*, специфичну, ријетку, мада се чује у црногорском говору (локално), А ту ријеч средли смо и у Зоговићевој прози. Ради јасноће и потпунијег контекста, ради потпуније паралеле, наводимо нешто дужу ријеч Караман-паше, који саговорнику каже:

*Јок, дина ми, то не бива тако;
кад трпија на душу напане,
све молитве и сви муезини
не могу је са душе скинути
док се сама како не уклони,
докле човјек од ње не прекужи
ал’ докле га с душом не раздвоји;
болијести од ње теже није,*

на шта Мула Хасан узвраћа:

*Трпија је поклапна на душу
како мора на младо тијело,
ал’ и она имаде ећима –
прави разум с бистрима очима,*

⁴⁸ Радован Зоговић, *Жилама за камен*, библиотека „Луча”, ГЗ, Титоград 1969, 338.

које ствари овога свијета
 чисто виде, а не кроз копрену.
 А када би било ка ти кажеш,
 Што би свијет био до трпија?

Али се Караман – паша не да, па пресуђује: „А да што је свијет до трпија?”⁴⁹

Чини се да је Караман – паша постепено размицао оквир значења именице *трпија*, па је од психичке категорије дошао до општијег значења, дакле и до сфере материјалних односа: свијет је трпија. Зоговић је, опет се чини, значење израза *трпија* нешто сузио, покривајући (да ли само) сферу психичког живота. Два примјера наводимо: „Идућег дана – тако је то било са мном послје сваког случаја као синоћњи – осјећао сам трпију и испражњеност, говорио сам тише и спорије, кретао се као рековалесцент и други: „Али моје саморазгаљивање ишло је у ‘горњим слојевима’, а негдје испод њих, дубље, остајало је оно друго – трпија, једном ријечи. Ту трпију особито јако осјетио сам у разговору са Шћепаном и са сликаром”⁵⁰ Ту ријеч Зоговић је употребио и у приповиједи „Исповијест Драгољуба Плаовића”, збирке „Ноћ и пола вијека”.

Изразу у *мимогред* Његош је дао поетско значење у „Горском вијенцу” у двостиху: „А одовуд неки од нашијех / у мимогред покрај оце мини”, а тај израз среди смо у „Кожуху с пола рукава” у реченици: „Има, знам, случајева кад су људи присиљени да измијењају мишљења и на још горим мјестима, у још горим положајима, за још краће вријеме, и не чак ни стојећи, него у мимогред, или везани рука за руку”. И љутња сердара Јанка, као пратилац писма што га Црногорци шаљу Селиму везиру, – „нек зна пријед, па чини што може”, дакле, та формулација нашла се у „Кожуху с пола рукава”, у Зоговићеву стилу и језику.

Неке изреке изразито Његошева вокабулара Зоговић је благотворно користио и у збирци приповједака „Ноћ и пола вијека”. Већ споменути израз „у мимогред” евидентиран је у приповиједи „Савјест”, у облику „такорећи, у мимогред”. И изрази: *на фајду, главом без обзира, чепукати, примарити, ријечања, распртити се*, дио су Зоговићеве реченице, а како читалац зна – ти изрази су у Његошевим стиховима, „Горског вијенца” посебно: „Што је фајде крити оно што је, враг утече некуд без обзира, па чепука тамо и овамо, и доста је добро примарило, ријечања би ли међу вама, рђа му се на дом распртила”.

⁴⁹ П. П. Његош, Дјела, 4 – *Шћейан Мали*, стр. 174, Просвета, Београд, 1952.

⁵⁰ Радован Зоговић, *Кожух с йола рукава*, Народна књига, Београд, 1985. стр. 21, 81.

Да није теме коју истражујемо у Зоговићеву дјелу, цитат који ће уследити био би незапажен, или прецизније – био би запажен као приповједачева реминисценција на (један) културно – историјски споменик – овако индикативан је с обзиром на тему. Ријеч је, видјеће се, о спомињању Биљарде, коју обично повезујемо са Његошем, па је и она индикатор Његошева присуства у Зоговићевој умјетничкој свијести. У приповиједи „Друга смрт Марта Кржанића”, збирке „Ноћ и пола вијека” читамо: „Ока соли два гроша! Како ће овако да се живи? Цигани му усред Биљарде проковали! ...” Приповједач наставља: „Марта су њене ријечи смеле и коначно снужиле. Послије минут или два сјетио се да је и Периша помињао Биљарду, да је причао како је књаз од ње догању учинио; тугује, ортачи, пљачка, гони трговце – супарнике”.

Његошево наслеђе у Зоговићеву дјелу, у виду у коме смо га истраживали није велико, али није ни занемарљиво. Његош је присутан у Зоговићеву умјетничком бићу на разне начине, почев од Његоша као надахнућа до оног вида наслеђа по којем Његошева мисао постаје дио Зоговићеве реченице и мисаоног тока. Мисаоност Његошева стиха често је ослонац Зоговићеву исказу, који са Његошем бива и сугестивнији и пластичнији. Али, Његош је и у мотивима Зоговићева пјесништва, а о томе како слиједи.

II

У доживљају Радована Зоговића, Његош се јавља и као поетски мотив. Тринаест пјесама, под насловом „Петроград и натраг” или „Шта је све Аустрија предузела уз Његошев повратак са завладичења у Русији”, објављене у „Гласнику – Одјељења умјетности” 4 /1982, у издању ЦАНУ Титоград (а то исто и у збирци „Супрет за сјутра”, Просвета, Београд 1985), имају Његоша за мотив. Психолошко – мотивском тиму пјесама припада и „Драшко у Млецима”, те са претходним пред собом имамо четрнаест пјесама Зоговићева пјесништва са Његошем као мотивом.

Пјесме „Петроград и натраг”... доживљавају се као циклус, са свим елементима што их тај термин подразумева: Његош је она спојка, оно језгро, мотив, што пјесме спаја. Он се има на уму и онда кад Зоговић – пјесник фабулира о његовом путовању, у мисаоно – психолошкој заокупљености аустријских представника, боравку у Петербургу, почастима или пријемима приређеним у његову част, кад је ријеч о црквеним великодостојницима и сл. Зоговић је Његоша доживио у историјском контексту, па се пјесме о којима је ријеч једино у том контексту могу и схватити.

У поетском смислу Зоговић је у овим пјесмама примијенио веома сложен психолошки поступак, па су зато и пјесме са изузетним особености-

ма. Кад је ријеч о сличним поетским остварењима – друга страна, она што је мотив текста, обично је објекат коме се пјева, као што је и Његош бивао кад му се пјевало: „Ој владико, Црној Гори главо”, или „И, ти будућ свога рада дика! Рода све му клањају се гране”, или како је у другим околности-ма народ пјевао: „Друже Тито, ми ти се кунемо” и сл. Од љубави према пјеснику Зоговић се, наравно, не дистанцира, али је љубав испољавана на други начин, другим поступком и другим каналима. Зоговић се, дакле, у пјесмама не обраћа директно Његошу и не пјева му оде и химне. Опреди-јелио се за поступак да посматра Његоша у његовом (властитом) виђењу. Сам собом и себи – тако би се могао назвати један дио тих пјесама, при чему Његош себе види у окружењу или контакту са спољним свијетом. У ауто – посматрању Његош себе види пресликаног из виђења других. У пјесмама није Његош лицем у лице из огледала, већ лицем у објективу окружења, а окружење га посматра из својих углова.

Пјесме о самопосматрању, самовиђењу (себе) засноване су на историјској документацији па зато саме носе елементе историчности и документарности. Из тих пјесама види се Његошева драма и позиција не само у контексту односа Црне Горе и Аустрије прве половине XIX вијека већ и Његошева позиција на руском двору и код руске православне цркве. У тим пјесмама спомињу се и историјске личности Његошева доба: Вук Караџић, Барон Шалер, гроф Седлницки, Лилиенберг, Гагић партијарх Рајачић, Пушкин, Пугачов, спомињу се уходе и шпијуни (што мотре Његоша): Пинели, Рафаели, Моро, Бердар, затим оне личности на чију достављачку улогу Аустрија рачуна – Моро, Рафаели, Бердар, спомиње се бокелско свештенство у лику прота Јакова Поповића и пароха Хрисанта и Ђорђа, спомињу се которске породице: Лубардићи, Настовићи, Балтићи, Чуке итд. Од градова спомињу се они што су на Његошеву путу до Петрограда: Котор, Дубровник, Задар, Трст, Беч. Из активности носилаца власти аустријске хијерархије, а у контексту Његоша и Црне Горе, избија начело: све је то за Царевину и за Цара, а друга страна, православље, окренута је Русији, јавља се: да православни – крв, вјера, упливна Црна Гора – к Русији осјећај љубави гаје, и то јаван.

Његошев психолошки немир Зоговићеве пјесме „Од стрепње сан, од сна писмо” има историјско утемељење те је као такво биљег Његошева животног пута. Отиснув се на пут за Русију 1833. године, на завладичење, Његош је понио са собом пјесничко првенче „Глас каменштака” са жељом и намјером да га штампа у Бечу, надајући се да ће га при повратку наћи одштампаног. Горио је од жеље да књигу – првенче што прије добије у руке и да се тиме хвали – код својих и туђина, као владар, поглавар и пјесник. И садржај пјесама био је важан, не само са гледишта историје,

већ савременог му тренутка: Црна Гора мала и одсвуд стијешњена, њему као шефу државе тијесно ода свуд. Он је свјестан своје историјске задаће, али је свјестан и да је на путу, да смета силама из окружења. Стрепи и од подвала, пакости и злобе које се могу испријечити његовим жељама око штампања књиге. Зоговић – пјесник дочарава Његоша – пјесника, који по сопственом признању нема сна, гори од превелике, предубоке жеље да пјесничко првенче има у рукама. Узалуд бљештавост Петербурга, узалуд приједи и церемонијал, узалуд „обзиде лавре Невског” и преграде палате коју користи – Његош нема сна. Сања и Вуково писмо из Вијене са добрим вијестима о пјесничком првенчету.

*Проби се. Кроз сав сјај преображенске катедрале,
Кроз чин посвећења: Кад год отвориш своје зјене,
Бескрај свијећа плане, сва се одличја од њих пале...
Тај сан кроз све то: писмо од Вука, из Вијене.*

Два дивергентна осјећања, у Зоговићеву виђењу Његоша, доминирају Његошевим психолошким стањем: жеља да види одштапану књигу и подсвјесни страх да цензура у Бечу неће дозволити штампање пјесама. Боји се, у сну, писма из Вијене са лошим гласом: „Глас каменштака печатати цензор не да”. Судар жеља и стрепњи у Зоговићевој пјесми је очит. Његош – пјесник потискује стрепње у корист жеља. Тиште га снови, узносе жеље. Нада се да је привиђење стрепњи у сну да се књига не штампа, узда се у народну: сан је лажа, а бог је истина. По Зоговићеву виђењу Његош ранозорски („у потезима немир прста”) одашиље Вуку писмо, са жељом преточеном у питање: „Допушташе ли ту Глас каменштака печатати?”

Преплитање сна и јаве је историјска стварност Његошевог живота и пјесничка стварност Радована Зоговића. Пјесник мисли и често сања о цензури и „Гласу каменштака” – Зоговићева је визија. То је и наслов пјесме посвећене Његошу. Зоговић претаче у пјесму живот и пјесничко дјело, преклапа историју и поезију, па му пјевање поприма историјску димензију. Односног дана, прве половине августа 1833. године, из Петрограда, Његош Вуку пише писмо: „Многочитајем Стефановићу, једва јутрос сјетих се да сам ти обрекао писати из Петербурга. (...) Допушташе ли печатати *Глас каменштака*? Ако су допустили, дај га печатати и пошаљи ми 12 егземплара”.⁵¹ И наредно писмо Његошево Вуку носи бригу о „Гласу каменштака”, али са допуном о одашиљању примјерака за Петроград. Његош пише: „Дражајши Вуче, мислећи да ћу се дуже вријеме овђе ба-

⁵¹ Његош, о. ц. *Дјела*, 7, *Писма I*, 185.

вити, писао сам ти да ми неколика егземплара *каменишџака*, ако је готов, пошаљеш, но будући да ћу и ја с почетком септембра за тамо кренути, слѣдоватељно према томе није потребе да ми шиљеш. Мило би ми било да га нађем печатана, пак и надам се томе.⁵² Ту стварност Његошева живота Зоговић је пјеснички уобличио:

И друго, Вуку, из Петербурга, писмо: Ако цензура допушта, нека печата „Каменштака”, и нек му дванаест егземплара пошаље било како ради петербуршких знанаца и вјештака.

И треће писмо: На Преображење, у Спаској катедрали завладичен је. Око двадесетог септембра креће дому. „Глас каменштака” нек, дакле, не шаље амо. Али – тако би хтио да му се у Бечу радује штапаному.

Сагледавајући Његоша Његошевим оком на повратку од Петербурга до Вијене Зоговић у пјесму уноси елеменат дескрипције: види коње са глибавим вратом, осјећа „вјетар силовит и набрушен”, види мрешкање јечма на вјетру, осјећа равницу. Његош, међутим, јури назад ношен жељом да што прије види одштапану своју књигу, он би галопом запреге да што прије дође до јерменске штампарије. Његово психолошко стање могло би се окарактерисати као два корака напријед, трећи назад, јер шта ако се суочи са суровом истином да *Каменишџак* није штапан, нити ће штапан бити. Зато је можда боље да не хита. Можда и јесте боље. У четвртом и петом дијелу пејсме „Пјесник мисли и често сања о цензури” и „Гласу каменштака” Зоговић пјеснички уобличава малу историју тог Његошева првенчета и наговјештава његову судбину. У том дијелу циклуса измијењен је пјеснички поступак, па умјесто Његоша самог – оглашава се пјесник Зоговић.

Зоговићева прича о „Гласу Каменштака” има историјски призивук. Умјесто непосредног лирског израза, Зоговић је у стил пјесме унио наративију и смиренији тон дугог стиха, па је пред читаоцем устиковљена драма епским исказом. Из бриге коју је задао бечком полицијском врху, који је одговоран за стање у јужним покрајинама царства, назире се значај дјела, оно је загонетка шта собом носи и представља, зато га треба дати на свестрану експертизу и вивисекцију. Зоговић зато уноси у пјесму три полицајца који у субординацији власти имају хијерархијске позици-

⁵² Његош, о. ц. *Дјела*, 7, 187.

је: Седлницког, Лилиенберга и Шалера, па је тако дјело изнесено на ниво државног интереса. Пјесников исказ да „Каменштак” од Понтија до Пилата путује по цензури „указује на замршене путеве дјела ради утврђивања његове ‘подобности’, а то треба да утврде људи из полицијског ресора, па и међу њима најповјерљивији. Ништа не препушта случају, све мора бити организовано од стране сигурних и најповјерљивих људи, захтјев је врховног полицајца у лику Седлницког. У акцији није изостала ни стара, опробана метода – награда, новац, поткупљивање, по којој новац „све човјекове богове срзава са висине и претвара их у робу”, па Лилиенберг, средњи у рангу, подстиче барона Шалера, непосредног извршиоца провјере вриједности *Каменштака* да нађе неког, а да тај „награђен како ваља” преведе спјев, процијени и предлог врати надлежном органу:

*И све натраг: Шалер рукопис и превод „Каменштака”
спроводи Задру („пјесма се штампати не би смјела”)
Задар рукопис, превод, кратак садржај самог дијела
шаље Седлницком – у руку што никад не би млака!*

Психолошка атмосфера у Бечу, створена појавом *Каменштака* и његовог творца, нашла је поетски одраз у Зоговићевој пјесми, која поред опште атмосфере баца свјетло и на профил њених актера. На дјелу је безпоговорна послушност режимских људи и њихова оданост врховним интересима царства. Ништа се не опричава, ништа не предругојачује, ниједан захтјев ни детаљ не подлијеже корекцији – све се одвија у шиберским линијама. Психологија послушника одолијева проби из које се конституише атмосфера сигурности по Царство и његов врх. А Зоговић пјеснички саопштава да рука Седлницког „никад не би млака”, па имплиците – откуд би тај полицајац, чувар режима био благонаклон према пјесмотвору тамо неког рубног попа, коме из пејоративних разлога неће ни да се спомене новоцрквено звање. А он Седлницки, што строжи и ревноснији зарадиће и нова звања и нова одличја. Зоговић тај дио пјесме завршава:

*Пјесник, тог истог дана, из Боке, на своје ступа скале,
а удар му је, за тај дан и час, већ готов иза леђа:
Гувернер у писму Седлницком усваја шта о штампању каже Шалер,
а Седлницки ће већ под тим име звања да наређа.*

Не препоручен за штампу, нештампан, проскрибован као дјело штетно по државне интересе Аустрије „Глас каменштака” је изгубљен, затурили су му се трагови. Његош ипак није пресвиснуо од бола за првенчетом. Обновио се.

У два сонета (у којим три строфе имају по четири стиха, посљедња по два), Његош самог себе види у окружењу аустријске полиције. Испјевани у првом лицу, сонети су слика Његошева психолошког стања, у коме је он свјестан да је мета погледа једне полицијске власти, чијем оку, ништа подозриво, не смије умаћи. Његош – пјесник, уходе и ухођење, полицијско праћење, види у свим срединама у којима се задржавао, мотре на његово понашање на лађи којом путује, а мотре куд се креће и по искрцавању у Котор. Прате га, дакле, скоро до тоалетних просторија. Али не само што прате његово кретање и прислушкују дијалоге, уходе му чак и душу: бодар и колико, потиштен и колико. У конкретној прилици он је растужен и самогњеван до безнађа и предосјећа да га полиција уходи и из разлога што међу књигама пакета што га прате носи Пушкинова дјела „Цигане”, „Оњегина” и „Годунова”. А дух тих Пушкинових дјела полицији смета, она се боји Пушкина и далеког. И последње слово његова дјела смета поробљивачима народа. Има се на уму, наравно и словенска традиција којој припадају и Његош и Пушкин, па контакте славенских народа који се успостављају и преко књиге, треба сузбијати. То одговара Бечу као метрополи. Расрђен таквим стањем ствари и окруженом психолошком атмосфером, Његош се скоро инацијски исповиједа, а у исповијести потенцира љубав према Пушкину. С обзиром на проток времена, с обзиром на то да је малочас прије био у Петерсбургу гдје се надао сусрету са Пушкином – Његош јадикује због пропуштене прилике и саопштава да би све дао, баш све, само да се срео са Пушкином. И Петерсбург жали што Пушкин није у њему, што је одсутан. Опустео је, јер пјесника не сретa, Његош саопштава: „Од те се туге и море данас к мени бурка...

О шта бих дао, шта бих све дао да га сретох!

И срео бих га, макар из Невског тражио пролаз скрван.

Али Пушкин је, рекоше знанци његови, ово љето

за грађом пошао у крај побуне Пугачова”.

У првој строфи тога сонета, у анафорама и ван ње, Зоговић је, у Његошеву језику, пет пута видео употријебљену ријеч *уходе* и глагол као њен дериват. То је слика Његошева психолошког стања и степен његове расрђености. Расрђеност је пренесена и у други сонет ових пјесама („Сонет 2^м”), у коме је израз *уходе* (са пратиоцем *силејке*) више пута употријебљен. Тај сонет је за нијансу лиричнији (од претходног), али далеко жешћи и пркоснији. Пјесникова осјећања су у њему аналитичнија, набујалија, јеткија. Пјесник је зачуђен оним што наслућује, лове каже „сваки мој покрет, сваку ријеч, прате сусрете моје мисли”, а од тога му прса кипе са ужасом.

Његошу, витешком Црногорцу, као ни његовом јунаку у Млецима, не одговара тај свијет доушништва и проказивања, па се пита чему све то кад он не крије љубав према Пушкину и Русији, нити назоре према Аустрији. Узвикује: Ја сам грађанин слободе црногорске, могу да мислим и осјећам шта хоћу и како хоћу. Узвишена износитост њему је потребна пред собом и другима, а то да би духом наткрилио моралну приземност стране која га зловољно прати. Именујући шпијуне, он наглашава и облике у којима се шпијунска активност обавља, као и врсту пресије на потчињене. И опет питање: Чему сва заврзлама са писмима, доставама, наредбама и упутствима, чему све то, кад он ништа не таји! Пјесниково провокативно питање: Спријечисте ли ме да мислим и гледам, и поновљена негација: Не иде вам, не разагнасте, не чувате, не ућуткасте ме – нијесу само пјесникове болне констатације о стању ствари, већ и пркосан одговор, констатација немоћи супротне стране са доминацијом над пјесниковим бићем. Пјесникова негација је ту равна псовци увријеђена човјека који чува своју самобитност и понос. Његов је рефрен: Ја сам грађанин слободе црногорске. Пјесник се уживљава у своје шетње властитом трабакулом петроградским улицама и ту атмосферу преноси и на трабакулу „Проностико”, која га кући носи. Реконструишући вријеме проведено у Петрограду, а у контексту атмосфере на путу Јадраном кући, Његош погледом и немуштим језиком, саопштава царским жбирима и шпијунима: Не ућуткасте моје изјаве, нијеме а рјечите – пјевцу што слободи диже памјатник умотворни. У закључку сонета је Његошева рекапитулација атмосфере која га прати, протест, пркос и осјећање надмоћи над моралом приземља:

Сплетке, уходе, упутства, мито – заман, грешка!

Свемоћни – немоћни, ја вам се надмоћном душом смјешкам.

Тај сонет је болан и пркосан. Негација свемоћи једне силе да угуши и ућутка мисао и осјећања човјека који посеже за топузом у светим правима борбе за опстанак, физички и духовни. Зоговић је оштар у тону и вокабулару што га Његошу позајмљује. Уз лирски тон, у сонету се осјећа и стил фабулирања. Дубину времена, премрежену жељама и интересима, Зоговић је преломио на психи слободна човјека коме спољни фактор намеће или сужава домете. Сонет носи психологију времена.

Насиље над пјесником Његошем, Зоговић је поетски дочарао у пјесми „Његошу, на повратку из Русије, задржали су у которској царинарници све донесене књиге”, у којој је поступак наизмјеничан: Његош сам собом и спољни фактор о њему и према њему. Пјесма обилује драматичношћу атмосфере, у којој једна страна користи силу, а другој остају пркос и про-

тести. Његоша у пјесми називају час епископом, час владиком, никако да се устали владичанско звање управо стечено у Русији и да то звање заслужи почаст и поштовање у комуницирању са пјесником. Ароганција и бахатост су манифестациони симболи аустријских власти према Његошу, а у резултату је примјена силе и пљенидба. Његошу су тако которски цариници, по захтјеву са највишег мјеста, задржали све донесене књиге из Русије, по евиденцији њих четири стотине на броју. Виши циљеви, више бриге то траже. Све кашете са књигама ставити под браве, у заклонитој и тврдој соби:

*И ту их нека. Нека у сваку од њих задру
вјешти читачи: шта се све скрива за тим текстом?
Цар лично о руско – црногорским везама, пише Задру
да се уходе, да се кидају сваким средством.*

Ангажавање цара у процесу одлучивања о заплијењеним Његошевим књигама случају даје посебне димензије, будући да је читава ствар изнесена на ниво државних интереса који морају бити заштићени. Двор бечки се персонификује у личности цара, који се у пјесми титулиште или тако, или као господар, или као ћесар. А он је свемоћан. Он сам, ћесар, хоће „примијенити сва средства, сваку суму – хоће: мрсити руско – црногорске „братске везе“! Заповједна рјечца *нека* и одречна *не* понављају се у царској заповиједи, у формулацијама: нека тражи владика, нека се чуди, не, књиге их ту нека, не, нека још постоји и тај лијек и сл. А Његоша, на Цетињу, црне растезају мисли. Он моли и тражи своје. И наравно – понижава се. Присјећам се док пратим Његошеве боли како достојанство човјека ништа не унизи као болест, старост и молба. Сјећам се грча и у молбама Ђура Јакшића. Зоговић у пјесми градуира Његошева осјећања у захтјевима да му се књиге пошаљу: ноћи на Цетињу дуљају треба их кратити читањем, цетињским ноћним тмушама лијек су књиге, читање уз воштане свијеће – па кише! Цетињске кише косе! Крупно без изгледа да икад стане – бије, бије! И лијек су књиге. Бар Пушкинова књига прозе и најзад чуђење: Зар Гњедичев превод „Илијаде“ или Пушкиново писање о Годунову и Полтави да могу нанијети било какву штету царевини или бечком двору! Према томе: књиге господару! А бечки двор у врховне разлоге задржавања књига истиче писмо којим су књиге штампане: а ћирилица руско – ваша! одговор је Беча. По сазнањима Беча чим књига ту је просвјета, чим просвјета ту народност цвјета, чим народност ето просвијећености! То Бечу не одговара. Кидање црногорског друма према истоку, а на друму су руске бусије, то је крајњи циљ цара и Беча, а задржавање Његошевих

књига – пакета из Русије, само је облик демонстрације политике силе коју Беч спроводи према Црној Гори. То је и Његош осјетио, то и Зоговић одсликава у пјесми о којој је ријеч.

Књиге као могућа опасност по интересе бечког двора су и у мотивици прве пјесме овога циклуса – „Први конак од Цетиња к Петербургу”. Та пјесма је извјештајне природе, а поетска је слика извјештаја которске царинарнице которском окружном начелнику Габријелу Ивачићу о Његошевом првом конаку на путу за Русију. Хијерархичност власти осјећа се и у овој пјесми историјске позадине, будући да се шаље на захтјев више инстанце о томе да се претресе и попише сав Његошев пртљаг који собом носи. У стилу пјесме осјећа се наративни поступак, у коме задивљује реалистичност детаља. Запањујуће Зоговићево реалистичко детаљисање из приповједне прозе пренесено је и у стил ове пјесме, који више подсјећа на стил неке вриједне реалистичке прозе него на пјеснички језик везаног стиха. Пјесма није велика по надахнућу, али је виртуозност Зоговића пјесника дошла до израза у сабирању, сакупљању детаља и њиховом поетском обликовању. Уз детаље сваког стиха и сваке строфе, у пјесми је специфичан језик, а потом ритмика и особена Зоговићева сликовања. Ревност царинских службеника потврђује се детаљисањем и увјеравањем надлежних да је на царини урађено све „онако како Ваше упутство гласи”, а да ништа није помјерено ни „за по власи”. Рефренско понављање „књига, међутим, није било” међу владичиним стварима наговјештава загонетност тражења баш књига, односно ставља се нагласак на књиге које су баш тражене, особито „књиге ћирилске и папири”. Илустративно је увјеравање цариника како је посао обављен: „Рађено (је) све европски опрезно, вјешто, чисто – ништа се није помакло. Све ће на пола власи бити исто”, а то говори о конспиративности посла и заплотској психологији. Његошу није била позната предострожност толиког степена, мада се он у пјесми и не појављује. Дакле, други причају о њему, а како су поступали илуструјемо Зоговићев, његовом пјесмом:

*У сваки џеп смо, у бјечве, у чизме ушли руком,
гдје рука не може, вјешто смо прстом зашли;
није ли ни прст прошао, боли смо танким струком
жице. Ал' књига и папира нисмо нашли.*

*Оком смо, шипком свакој кубури прошли цијев,
Сваки је учкурњак пипан, да ту не буде никакав „прилог”
Али не само што књига ћирилских и папира није било –
нигдје ни најмање цедуље није било.*

Извјештајне конструкције је и пјесма „Допунска достава с Његошева приспјећа у Котор на повратку са завладичења у Русији” писана у првом лицу, а адресант је которски прото, Јаков Поповић. У пјесми се не именује високо постављени који је адресат извјештаја пјеснички уобличеног, а чији је „предан слуга” прота Поповић. Адресант саопштава да извјештај подноси „с потпуним знањем светог дуга, како и доселе”, што значи да је извјештај сам по себи рутинске природе и да је у тренутном предмет Његош због новости у средини у којој прота бивакује. У извјештају се ништа не каже о пјесникову унутрашњем животу, с обзиром на то да се враћа са пута из далеке Русије, у којој је добио високи црквени чин – звање што га узноси у врх црквених великодостојника. Прото се задржао на владичином спољњем изгледу: имао је (на себи) „нову новцату хаљину од црвене кадиве” и то свјетовњачког кроја, затим на ногама нове чизме са набораним шарама и то је све. Занимљиво је да је прота за Његошове чизме рекао да су „као у брдских јахача кад иду на пазаре”. Прота је Његоша приближио свјетовном укусу особито у строфи:

*Нововладика овај као владике штап не носи –
руке му висе до испод оптока с меким крзном.
А сад дознах: на ручку у г. Шалера, у дан посни,
с нашом господом је јео мрсно.*

Пјесма је без дубљих емоција и лирског исказивања. Вербалног језика и стила, она је, као сви извјештаји, заснована на елементима владичина спољњег изгледа те читаоца оставља хладног и информисаног. Она је допуна Његошева изгледа у конкретној животној прилици.

Међу овим пјесмама је и пјесма „Адобати, администратор претуре у Херцег Новом, намјесништву далматинском у Задру”, у којој се Његош директно не спомиње, али илуструје стање душе и свијести православног живља у Боки, могуће и у вријеме Његошове појаве (или појава) тамо. За атмосферу коју нам ове пјесме нуде поводом Његошева боравка у Котору, карактеристична је и она „Напомена” са краја споменуте пјесме гдје Зоговић саопштава историјске факте-како задарско намјесништво упозорава (свог) среског поглавара у Котору „да предложи средства којима би се православни у Боки которској могли привести реду, а њихово свештенство боље прилагодило погледима владиним”. А администратор херцегоновске претуре обавјештава надлежне:

*Православни сусједних насеља и овога
долазе, и сваким даном све већма, дају многе
да осим Руса не препознају другог бога.*

*Ту скоро, на примјер, усидрио се испод Боке,
н свом путу од Трста до Одесе,
брод са заставом руском. И откад ондје стаде,
не бјеше часа да се, у групама и до десет,
онуда, стрмином и уз њу, не врзма и не веру
разни православни; да се минут и минуте
не задрже на тако званом Белведеру:
Гледају. Диве се. И не ћуте.*

Не ћути ни већ споменути прото Јаков Поповић, који, видјели смо, подноси извјештај о Његошеву приспјећу у Котор, а нити у другој пјесми у којој плаче. Пјесма „Плач протопрезвитера которског Јакова Поповића”, је протова елегија, а повод је Његош: он је мотив пјесме, он изазивач протових суза. А прото Јаков као на ражњу. Доведен у тешку позицију Његошевим доласком у Котор, прото је између чекића и наковња: Власт налаже опструкцију свештенства и пука поводом владинина доласка, пук очекује тренутак веселости, јер, ето, стиже Његош. Пјесма је испјевана у првом лицу, а њоме се, прото обраћа, у стилу знане Кочићеве јадиковке, неутралном Господину, да чује и почује његове јаде: дочекати владику са свештенством и народом или се оглушити и прећутати догађај:

*Невоље ли моје, Господине мој, добротом вазда скори!
Хоћу ли не навући подозреније владе, овим скривим
Народу; чиним ли народу по вољи – противтворим
Влади. И сад се ту снаћи! И сад ту мирно живи!*

Протова позиција је безмало трагична. Бол и страх су подједнако уселили у њега, али се не потиру. Комплот односа ускраћује му право на слободно одлучивање, па је јадан: „О замерсенија! О каждодневних мојих мука”! Пјесма је сва у лирском изразу, можда је најлирскија у читавом циклусу. Нашавши се у процијепу између жеља и могућности, прото бол повјерава саговорнику:

*И како да сам, мој Господине, на помоћ вазда скори,
Миран: чиним ли не навући подозрење владе – скривим
народу; чиним ли што народ жели – противтворим
влади. И дед се ту снаћи! И деде – мирно живи!*

Као и у другим пјесмама овог циклуса – и у овој је језик с архаичним и црквено – словенским изразима и облицима. То доприноси аутентично-

сти пјесме и преношењу читаоца у вријеме прошло. А ни то вријеме није било једноставно, свијет је у њему био компликован.

Да је и колико прото Јаков Поповић био у процијепу жеља и могућности свједочи и пјесма „Ивачићева усмена инструкција” – инструктивна и насловом и захтјевима знанцима и сарадницима, а поводом Његошева доласка у Котор. Прва инструкција била је упућена царинској служби да провјери шта Његош у Русију носи. Ивачићева је локалних размјера, али са претпоставкама да се може доћи до информација ширег значаја. Има гогољевског (бар у призвуку) у Ивачићеву наступу: Позвао сам вас, господо ради важног задатка, али приђите ближе – јер и зидови имају уши, а ствар је конспиративна. И Ивачић саопштава: „Сјутра владика цетињски из Руса бродом стиже”, па се удјените, уклоните, свуд се обретите, прислушните шта све путник прича. Ивачић се поименично обраћа лицима потенцијалним владицима саговорницима, али да и они прошире паукове мреже и почну ловити било шта од користи:

*И Задар све то, у писму мало прије,
тражи – ко мени јавља, тај се за Задар, за Беч стара.
Упамти, достави сваку гримасу, сваку ријеч
Све је то за царевину и за цара!*

Из ове Зоговићеве пјесме занимљив је податак о Његошевом здравственом стању. Апострофирајући доктора Мора, као лице са којим ће Његош бити у контакту, Ивачић напомиње да је владика болешљив, а тај податак може да води трагом Његошева поболијевања. Иначе, о почецима Његошове болести у његошологији писало се доста, свој допринос даје ето и Зоговић.

Свака од Зоговићевих пјесама овога циклуса у понечем је занимљивија од друге и свака је детаљна, занимљива на свој начин. Пјесме нас враћају у вријеме које је нестало, у свијет сложених односа, а самим мотивом пјесама Зоговић показује степен присутности Владике Рада у духовном животу Црногораца. У контексту наших размишљања о циклусу пјесама и пјесмама појединачно, у контексту историчности тих пјесама, занимљивошћу се намеће „Намјесник далматински гроф Либиенберг епископу далматинском и потоњем патријарху српском Рајачићу”. У троуглу те пјесме су: Аустрија – Српска православна црква – Његош. Пјесма је илустрација односа српског патријарха према Његошу „егзарху Черне Горе”, а к томе и владару. У Његошевим писмима Рајачићу нема симптома нетрпељивости (али је занимљиво, према подацима којима тренутно располажемо, у свеукупној Његошевој преписци су словима и бројем три писма

патријарху Рајачићу),⁵³ па је, веома индикативно зашто је православнима у Дубровнику и Боки „у име епископа Рајачића (тада далматинског епископа у Задру, а касније патријарха српског) забрањено да прате владика и да му приреде какав банкет пре одласка”. Видјели смо, у Котору је полиција била особито будна, гдје никаквог дочека није смјело бити. И кад је Његош прешао и све се завршило по захтјевним плановима и без инцидента, аустријски полицајац, далматински намјесник у Задру, одашиље Рајачићу изразе захвалности за сарадњу у конкретном послу. Зоговић је у пјесничком руху одсликао намјесниково расположење.

Права плима одушевљења овладала је далматинским намјесником због Рајачићеве забране православним житељима да дочекају и прате црногорског владика. То баца сјенку на односе Срба и Црногораца. Лилиенберг, у Зоговићеву виђењу, хита, жури „са осјећањем истинског задовољства” да се Рајачићу захвали, при чему наглашава да се српски епископ сјетио и „прије мога упута” да разгласи православним вјерницима „строги упут да новом владици, као егзарху друге власти, ни паљбом, ни звоњавом, ни појединачно, ни у скупу”, дакле никако, се не смије усудити да Његошу учини почаст. Чињеница да је епископ Српске православне цркве предухитрио званичан захтјев државне власти наговјештава спрегу власти и цркве или што је горе полтронисање цркве пред државном влашћу. Зоговић је те односе проучио и треба вјеровати историчности пјесме. А она је саткана из детаља епископових осјећања и активности и на сагледавању свих околности које му могу прибавити извјесне референце. Рајачићева ревност у конкретном послу превазишла је очекивања државних органа, иначе Лилиенберг не би журио да се онако високо захвали епископу. Црквена власт са Његошем није контактирала учтиво, али тврдо му је саопштано да не може богослужити у сакралним објектима. Клонили су га се пароси, а архимандрит манастира Савине показао се оштро. Његош је третиран као туђ и егзарх друге власти. Лилиенберг захваљује:

*И ево плода ревности наше скупне: Мук и тајац!
Мук у Дубровнику. Мук у Савини. Мук у Новом.
Владици завладиченом с толико руског сјаја,
у дочек, у испраћају – ниједно цигло слово!*

Мисаоно је садржајна особито претпосљедња строфа. Лилиенберг саопштава да је ријеч мала да се изрази захвалност епископу за учињене услуге. „Све је мало” што вам кажем, саопштава он. Подастрли сте владици, ка-

⁵³ Његош, *Дјела*, о. ц. *Писма I, II, III*.

же му у чему сте знали „претећи чак и владу”. Је ли то на дјелу измишљање Његошевих „грехова”, подастирање, оговарање, подметање, сплеткарење против црногорског владике, инсинуације и нечасност – доста тога, или је све обухваћено Лилиенберговим изразом *йодасѝрли* сте Његошу! Намјесник саопштава да захвалност подноси у име цара, што ће рећи да се и врх бечки политички заинтересовао за Његоша и његова путовања:

*И истина о ревности Вашој до Највишег је стигла Мјеста,
на највишем је Мјесту добила захвалу и признанства.
Ја вам, дакле, носим, као најљепши епилог овог текста,
превишње задовољство Царскога Величанства.*

Пријекорно – пријетеће интонације је пјесма „Гувернер далматински гроф Лилиенберг, сам собом, а о Његошу” у којој гувернер, у самоговору, процјењује Његошево понашање у односу на аустријску власт, а у свјетлости његове окренутости Русији и њеној цркви. У првој строфи он набраја тзв. добротина што их Његошу власт пружа, али се не зауставља – расрђеност преноси и на другу строфу. Једак је кад саопштава Његошево понашање: он ни маказ, самоувјерен је, не мари или не схвата, не чује нас и сл. У јеткости, Његоша назива ђилкошем, чак попом двометрашем, достојанствеником „музикантски дугог прста”. Други дио пјесме је сав од пријетњи, историчан је. Познате су, наиме, сплетке око Његоша, потхрањиване и из аустријског Котора, како Његош бавећи се пјесничким радом, запоставља дужности „духовног пастира”, знане су сплетке око њега упућиване руској цркви и Његошево настојање око посвете „Свободијаде” и сл., а све то у јуришу на Његоша спомиње Лилиенберг у Зоговићевој пјесми. И кад све оптужбе и притужбе дођу до адресата, смишља далматински намјесник „славина синодска ће да прекапи”, а тада „ће ваљда и догматизам да исхлapi...”

Права психолошка студија Његоша, Гагића и атмосфере око њих је у пјесми „Окружни начелник дубровачки фон Шалер сам са собом”, која у поднаслову има објашњење – „Послије ручка приређеног Његошу и конзулу Гагићу”. Зоговић је вјешто проникао у психолошку сложеност човјека који се намјерио на људе префињених покрета, а мирноћом сфинге прикривају мисао и осјећања. Повезани природом посла, они зазиру један од другога, будући да би, понаособ, сваки волио сазнати шта други мисли, шта осјећа, шта намјерава урадити. Носиоци разних интереса, често и сасвим супротних, Шалер и Гагић и несамостални (или релативно самостални) у одлучивању, уходе се међусобом, а уходе и трећег, који је самосталнији и храбрији и тако се сваки свакога плаши, а по задацима морају бити заједно. Бљештавост ентеријера и трпеза богата пићем и ђаконија-

ма често утиче на расположење и условљавају психичку опуштеност, па Шалер, рачунајући на психичке ефекте амбијента, ту за столом за јелом и пићем, покушава из омамљених – Његоша и Гагића извући што више информација и стећи више утисака и о томе обавијестити претпостављене, у Задру и Бечу. Зоговић поетским сликама предочава атмосферу, позајмио је пјеснички језик фон Шалеру који је домаћин по протоколу, па он, Шалер, маркира атмосферу, одређује званицама, Његошу и Гагићу, столице за столицом, а сам има на уму задатке и примљене обавезе. Нашавши се на муци, Шалер глумом и лисичењем, привидним миром прикрива психолошку усковитланост и остављајући утисак доброг домаћина покушава да спушта сонде у психолошки живот саговорника и ишчупа што више траженог материјала. Шалер је у пјесникову виђењу супериоран, па бљештавошћу приређене атмосфере контрастира мусавој Русији, коју је Његош малочас оставио. Супериоран је и у односу на Његоша и Гагића, при чему пред собом и у себи Његоша иронизира именујући га поспрдно попом и нововладиком, а Гагића би хтио звати геаком, сељачке лукавости. Шалерова суздржаност од јела и пића и предупређење екстатичног понашања темеље се на самосвијести да има будно пратити шта се ту дешава, да прати покрете и гримасе на лицу саговорника, да уочи сваки миг ока, сваки трзај дамара на лицу. Његош је у Шалерову виђењу опрезан, усредсређен, пун тајни које треба докучити. Он кићено прича, али је недокучив, па и дуго мучи. Гагић је богата искуства притворног понашања. Шалер у њему види конзула – уходу, руског послушника, коме ништа не може промаћи. Он је сладокусац који богатим јелом и пићем саопштава да Шалера заведе, да му надражи рефлексе и преусмјери пажњу на другу страну. Шалер је такође мајстор – мангуп, он уочава шта Гагић смјера, каже да он „сладећи једе, једе да стомак мој до непажње моје пренадражи”. Очима, каже, пиљи штурим у саговорника, мотри у очи моје и Његошеве. Шалер закључује: „Поп би може бит био и мекши – да смо сами”, али, ето, сметња је Гагић. У Гагићеву нуткању Шалера на иће и пиће, Шалер не види куртоазност племића који саговорника ослобађа страха и устезања у конкретној атмосфери, већ инсинуацијски манир непредвидљивих посљедица. Шалер успреже себе од превелике комоције („Ја ласком, ја пажњом и причом треба да докучим шта обрекоше Руси”) и као да се трза, долази себи, призива разум и на удицу не иде: „Не! Циркул ћесарски, кад то од њега тражи Престо, зна успрегнути себе. Чак на овако царској гозби!”

Зоговић је у овом циклусу пјесама историчан, понегдје и реалистичан до детаља. Снагом пјесничке имагинације он је дочаравао вријеме или личности у њему, потискујући епичност лирским изразом гдје је то захтијевала материја. Његош је епицентар пјесничког исказивања, али су и

Шалер и Лилиенберг лирски нијансирани и сугестивно приказани. Биро-кратски апарат, сликан у Шалеру и Лилиенбергу, цариницима и којеквним уходама, администратору херцегоновске претуре и сл. уходан је у послу и беспријекорно функционише и испољава скоро псећу послушност цару и царству. Пјесме су испјеване у зоговићевски дугом стиху и специфичном римом, којој ћемо узалуд тражити узор. Славјанизми и русизми, што се осјећају у Зоговићеву пјесничком језику, доживљавају се као извјесно језичко освјежење које разбија монотонију наративног тока и вријеме и људе нам чини ближим. У Зоговићевој визији Његош је дочаран као грађанин „слободе” црногорске. Пјесме су психо – историјски пресјек атмосфере и људи и спадају међу значајнија Зоговићева пјесничка остварења.

Зоговићева пјесма „Драшко у Млецима” не припада овом циклусу пјесама, али је са мотивом из Његошева дјела.⁵⁴ У њој нема трагова Његошева језика. Јунак „Горског вијенца” загладан је у млетачке палате, али посматрајући их, наглашава социјално – моралну страну средине. Драшко је критичан и пркосан.

Радован Зоговић је Његоша дуго носио у своме духовном бићу. Како смо видјели писао је о Његошу синтетичке студије; писао је студије на теме из Његошева дјела; писао је мање чланке на мотиве из тога дјела; узимао је Његошеве мисли у разним приликама као мото својих студија; користио је пјеснички вокабулар Његошева дјела; инкорпорирао је Његошеве стихове у своје реченице и стил; вршио је поредбе Његошева дјела са другим; написао је пјесму са мотивом из Његошева дјела, и на крају, написао је циклус пјесама са Његошем и атмосфером око њега као мотивом. Показивао је тиме колико је Његошево трајање у духовном животу Црне Горе и Црногораца. Његош је узорит за Зоговића у моралном смислу, у смислу етичности и привржености роду, хуманизму и слободи. Свој етички кредо Зоговић је, наравно, надограђивао и другим премисама филозофије живота, оним што је носило вријеме чији је сапутник био. Без Његоша у себи, Зоговић није постојао. Зоговић, међутим, није епигон Његошева пјесништва. Његова поезија у пјесничком смислу ниуколико се не може довести у везу са поетиком Његошева дјела, а то што у мотиви његових пјесама, у циклусу, налазимо Његоша као мотив, то је из разлога што се Зоговић одужује Његошу као човјеку, владару и пјеснику, који је извориште и трајна инспирација црногорске националне мисли.⁵⁵ Зоговић је у тим пјесмама оживио Његоша, савременике и вријеме.

⁵⁴ Жилама за камен, о. ц. 292.

⁵⁵ Његошу, пјесници, изабрао и приредио Слободан Калезић, „Обод” Цетиње, 1975.